

ПИТАННЯ ГЕОПОЛІТИКИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В ПУБЛІЦИСТИЦІ ГНАТА ХОТКЕВИЧА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДИЛОГІЇ «ДВА ГЕТЬМАНИ»)

Оксана Лаврик,

канд. філол. наук, доцент,
доцент кафедри періодичної преси та медіаредагування
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
e-mail: oksana_lavryk@ukr.net

У статті здійснено спробу окреслити питання геополітики та національної ідеї в публіцистичній діалогії Г. Хоткевича «Два гетьмани». Доведено, що образи Богдана Хмельницького та Івана Мазепи цікавили автора передусім як носії певної суми індивідуально-психологічних та індивідуально-національних рис. Невдачі українського державотворення Г. Хоткевич вбачав у відсутності в українстві внутрішнього стрижня (стабільної моноетнічної свідомості), що зумовила появу комплексу меншовартості й наклала фатальний відбиток на доленосні вчинки не лише Б. Хмельницького та І. Мазепи, але й багатьох їхніх наступників.

Саме у відсутності національної стійкості Г. Хоткевич бачив головну причину внутрішніх суперечностей українців, нереалізованість їхньої національної ідеї, бездержавне існування українського народу.

Наскрізним у світоглядній публіцистиці Г. Хоткевича став концепт, який, на переконання автора, мав формувати простір для національного руху початку ХХ століття: Україна здатна на самостійний історичний розвиток без сторонньої підтримки.

Ключові слова: національна ідея, геополітика, національний характер, націєтворчий концепт.

Актуальність дослідження. Постановка проблеми та її зв'язок із науковими та практичними завданнями.

Націєтворчі та державотворчі концепти були домінантними в світоглядній українській публіцистиці початку ХХ століття. Однією з традиційних у цьому плані залишалася історіософська тематика, що допомагала осягнути трансцендентну суть існування нації як духовно-ідейної одиниці та збагнути її одвічні намагання до державотворення й розвитку в лоні власної культури.

До великої когорти мислителів, які особливу увагу звертали на вибудовування концепцій і пошуку орієнтирів розвитку Української держави (Б. Антоненко-Давидович, Д. Донцов, М. Куліш, Є. Маланюк, М. Хвильовий та інші), належить і Г. Хоткевич. У його численних публіцистичних творах чітко окреслюється стрижневе та сенсубуттєве питання — «хто ми є і заради чого існуємо».

Спостерігаючи над тим, як поступово руйнувалося психічне здоров'я нації та формувався комплекс меншовартості, публіцист вважав за свій обов'язок прилучати масового читача до пізнання та осмислення складних фактів рідної історії. Цим була обумовлена не тільки поява окремих частин діалогії «Два гетьмани» Г. Хоткевича в 1914 та 1917 роках, а й робота публіциста над студіями «Хто ми і чого нам треба» (1917), «Умови з'єднання України з Московщиною в 1654 році» (1917), «Як підпали під Литву україно-руські землі» (1917), «Сеймова боротьба за Сізігмунда-Августа» (1917), «Люблінський сейм» (1917), створення «Альбому історичних портретів» (1917), в якому автор звертався до постатей Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Скоропадського, Ф. Ольгердовича, князів Острозьких та інших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Творчість Г. Хоткевича тривалий час перебувала поза належною увагою журналістикознавців. Неопублікована частина спадщини

митця, а також неможливість уповні ознайомитися з його окремими статтями, мемуарами та спогадами зумовили приписування Г. Хоткевичу того, що не було властиве його особистості. Натомість ігнорування національного чинника призводило до спотворення змісту авторських текстів. На сучасному етапі розуміння національної проблематики в контексті творчості Г. Хоткевича вже представлено у працях О. Коломійця [1], О. Мацічкової [4], Ф. Погребенника [5], І. Приходько [6], О. Різниченко [7], А. Саполькіної [8], Н. Струтинської [8], Н. Шумило [13] та інших.

При цьому диалогія Г. Хоткевича «Два гетьмани» і досі залишається малодослідженою. А в сучасних умовах інформаційної війни між Україною та Росією питання націєтворення набувають неабиякої актуальності з огляду на те, що в усі часи саме публіцисти ставали головними учасниками процесу відродження національної свідомості.

Мета дослідження.

Мета нашої статті полягає в спробі окреслити питання геополітики та національної ідеї у публіцистичній диалогії Г. Хоткевича «Два гетьмани», окремі частини якої були надруковані в 1914 («Богдан Хмельницький — гетьман України») та 1917 («Іван Мазепа») роках, коли наша держава, з огляду на тогочасні події, змушена була стати на шлях глибинної саморефлексії, пошуку істини, внутрішньої та зовнішньої автентичності.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Характерною ознакою диалогії стала спроба Г. Хоткевича простежити внутрішній шлях головних героїв до усвідомлення ними питань геополітики та національної ідеї як запоруки утвердження української нації та її прагнення перейти на вищий щабель свого розвитку.

Водночас історія поставала як проблема саме для тогочасної спільноти (запитальний характер історії щодо сучасності). За таких

умов, на переконання Ж. Ле Гоффа, історичне дослідження, замість дескриптивного (тобто описового), перетворювалося в діалогове (суб'єкт–суб'єктне) [2]. Пошук спонукальних мотивів та внутрішнього сенсу поведінки визначних особистостей дозволяв розшифрувати національні ментальні структури як на історичному, так і сучасному для публіциста зрізах.

Для Г. Хоткевича не стільки важливим був факт у історії, скільки суб'єкт, у якому персоніфікується історичний процес, індивідуальний герой, надзвичайна особистість. Така модель історіософії стала наслідком поширення в суспільстві початку ХХ століття поглядів А. Бергсона, В. Дільтея, Г. Лебона, Ф. Ніцше та З. Фрейда. У творах Г. Хоткевича історія факту поступалася історії ідей, втілених у образах їхніх конкретних репрезентантів-героїв — Б. Хмельницького та І. Мазепи, які прагнули вибороти місце Україні на світовій арені, однак втратили цю можливість. Наскрізний мотив трагізму, приреченості українського народу був обумовлений стереотипом обов'язковості існування постійного союзника, якого шукав і Б. Хмельницький, побоюючись, що «лиш учора відірвані від плуга» українці «не знали військової дисципліни, не мали військового духу» [10, 49], й І. Мазепа.

Втілюючи державотворчі погляди самого Г. Хоткевича, центральні образи цікавили автора передусім як носії певної суми індивідуально-психологічних та індивідуально-національних рис. Фокусуєчись на резонансних епізодах із біографії гетьманів, митець осмислював їхні постаті в якнайширшому спектрі суперечностей, у масштабному суспільному контексті. Так, перша (більша за обсягом) частина «Двох гетьманів» становить життєпис Б. Хмельницького від часів зруйнування його батьківського хутора Суботова (через ключові битви під Жовтими Водами, Пилявцями, Збаражем та Берестечком, Зборівський та Білоцерківський мир,

Переяславську угоду) до 1657 — року смерті гетьмана.

У другій частині ракурс бачення біографії І. Мазепи звужено до дослідження причин його невдалого союзу зі шведським королем Карлом XII, Батуринської трагедії та програної битви під Полтавою.

Отже, головною в світоглядній публіцистиці Г. Хоткевича виявилася думка про те, що Україна має розвиватися самостійно, без сторонніх впливів найближчих сусідів (Польщі чи Росії). Додатковим свідчення цього стала відсутність у творах мотиву апріорної зверхності російської держави супроти української, натомість два сусідні народи (стереотипно «старший» та «менший» брати) трактувалися письменником як рівноправні, кожен із яких здатен розвиватися індивідуальним шляхом. Історію свого народу та процес формування українського національного характеру через співвідношення з історично та культурно найближчими сусідами — поляками та росіянами — Г. Хоткевич насамперед змалював як глибоку психологічну драму. Визвольна війна середини XVII століття була знаковою історичною подією, але в цих змаганнях українці лише зруйнували домінування польського елемента, не визначивши свого подальшого руху. Отже, головна мета — «звільнитися з-під гніту приниженості й духовної несамостійності» — досягнута не була. Відсутність в українстві внутрішнього стрижня (стабільної моноетнічної свідомості) призвела до невдач українського державотворення й у XVIII столітті. А прищеплений комплекс меншовартості, на думку автора, наклав фатальний відбиток на доленосні вчинки не лише Б. Хмельницького та І. Мазепи, але й багатьох їхніх наступників.

Запоруку майбутнього відродження Української держави Г. Хоткевич убачав в об'єктивно-глибинному осягненні історичного процесу. Так, у статті «Умови з'єднання України з Московщиною в 1654 році» митець писав, що «в бутті нації, яка забуває сама себе,

неминуче настає час, коли кождий починає цікавитися не тільки сучасністю, але й минулим своїм, і шукає прав своїх не тільки в актах сьогодення, але й в історичному архіві» [11, 4]. Саме тому Г. Хоткевич сфокусувався на внутрішньому процесі усвідомлення Б. Хмельницьким національної ідеї та психологічно переконливо змалював образ героя як великої людини з широкою візією, тонким інтелектуальним та дипломатичним хистом.

При цьому публіцист використав принцип парадоксу, коли позитивні обставини були зруйновані неготовністю Б. Хмельницького зробити Україну самостійною державою. У цьому був увесь трагізм долі гетьмана, який прагнув повернути Україні свободу, проте не зміг піднятися до її розуміння як запоруки державної самостійності.

Відчуття абсурдності ситуації посилює мотив фатуму, загальнонаціонального (постійний пошук українцями союзника для боротьби за свою незалежність) та індивідуально-особистого (внутрішні суперечності самого героя). Еволюція «ідеї єдності українського народу в його етнографічних границях» [10, 44] у свідомості Б. Хмельницького закінчилася саме після підписання Переяславської угоди, коли гетьман побачив, що «Україна може бути й сама по собі» [10, 54]. Докладніші виклади цього Г. Хоткевич здійснив у своїй статті «Хто ми і чого нам треба» [12].

На думку багатьох вітчизняних дослідників (П. Будівського, П. Гнатенка, О. Донченко, О. Кисельової, Г. Лозко, Ю. Романенка та інших), архетип долі, фатуму є одним із провідних у представників сенсорних психокультур, до яких належать і українці. Доля в її філософсько-психологічному сенсі мислиться як неусвідомлене становлення певної спрямованості, коли реалізація будь-яких планів, проєктів, цілей стає самоздійснюваним пророцтвом. Згадаймо концепцію історіософії українських романтиків (М. Костомарова, А. Метлинського, М. Шашкевича, Т. Шевченка), які ідеалізували

національне минуле, а окремі невдачі рідної історії пояснювали доленосним чинником. «За народними уявленнями долю не можна ні продати, ні проміняти; від неї нікуди не сховаєшся. В українському фольклорі вона уособлюється переважно в образі горя та лиха. Натомість фатум тісніше пов'язаний із приреченістю, неминучістю, застереженням» [3, 338]. Проте в діалогії Г. Хоткевича головні герої постають не стільки сліпим знаряддям фатуму, скільки свідомими творцями національного історичного процесу, адже історія починається саме тоді, коли одиничне виокремлюється із загальної маси-множинності. У цьому контексті історія мислиться як суб'єктна творчість, яка накладає на особистість певні зобов'язання та відповідальність.

З іншого боку, митець наголошував на внутрішніх суперечностях українців, вбачаючи в цьому головну причину нереалізованості їхньої національної ідеї та бездержавного існування українського народу. Саме у відсутності національної стійкості, національного стрижня Г. Хоткевич бачив головну причину того, чому Україна зробилася ареною «таких кривавих, таких жорстоких подій...» [10, 10].

Наскрізне протиставлення України та Росії на культурному, мовному й психологічному рівнях характерне й для другої частини діалогії письменника, яка присвячена «реабілітації» іншого українського гетьмана, продовжувача ідей своїх попередників, І. Мазепи. Водночас основну увагу читача Г. Хоткевич переніс на стосунки гетьмана з Петром I та Карлом XII, простеживши особливості усвідомлення І. Мазепою питань геополітики й національної ідеї. У діалогії Г. Хоткевича «Два гетьмани» характер І. Мазепи (насамперед як відданої своєму народові людини) розкривається через його дії, ставлення до сподвижників, шляхом аналізу історичних документів та листів, зокрема до Петра I.

На противагу російським історикам та письменникам, які «завше

малювали Мазепу як себелюбця-зрадника, що ради своєї користі зрадив великому царю» [10, 90], Г. Хоткевич показує гетьмана як патріота рідного народу та держави, яку герой прагнув підняти до європейського рівня та забезпечити їй цілковиту незалежність. Проте й цей борець за національне визволення розпочав своє гетьманування із пошуку союзника.

Низка несприятливих обставин (рух під проводом Петрика Іваненка, висилання українських полків на далекі фронти під час Північної війни, постійні наклепи на гетьмана, Батури́нська трагедія, врешті, союз із Карлом XII та програш битви під Полтавою) завадили І. Мазепі поставити справу української державності на нову платформу. Український народ залишився у московській кабалі, а на гетьмана було накладено анафему, яку майже триста років читали «на празниках всехристиянської любові на Великдень» та «проклинали привселюдно ім'я національного борця» [10, 105]. Пізніше Г. Хоткевич занотує, що «після поразки Мазепи все українське враз стало московським. І під тим натиском забув народ про себе, забув своє ім'я, своїх предків, мову. Хто ти? Та я хахол. Що треба? Земельки» [12, 5].

У цьому контексті виходимо на складну онтологічну проблему — «звільнення людини до свободи» (а не від рабства), чітко окреслену в праці М. Гайдеггера «Час та буття» [9]. У ній мислитель наголосив, що у процесі звільнення людина відкриває себе та своє життя насамперед особисто для себе, керуючись внутрішньою культурою свободи, брак якої не лише оголює рабський складник особистості, а й може призвести до страшних історичних колізій (світові війни, революції, голокост тощо).

Питання національної свободи Г. Хоткевич безпосередньо пов'язував із питанням самовизначеності українців, усвідомленням їх національного «я» в контексті загальнонаціонального «ми»,

адже навіть заголовки статей публіциста вибудовують своєрідну парадигму: «Хто я: політичне кредо» (суспільно-людське визначення себе серед загальної спільноти) «Хто ми» та, врешті, формулювання питання «Що ми повинні робити?». Так, у статті «Хто ми і чого нам треба» (1917) Г. Хоткевич особливу увагу зосереджував на піднесенні національної свідомості українського населення, обґрунтовував потребу України в автономії, а потім і цілковитій незалежності, наводив аргументи на користь української освіти тощо. «Хто узяв у нас нашу мову? Через кого нас забув увесь світ і знати нас не хоче? Хто шанує наше ім'я? Ніхто. А отже, і треба нам хотіти національно-територіальну автономію. Тільки автономія нас від усього устереже» [12, 7]. Отже, аналізуючи бездержавне життя України, автор порушував проблеми самостійності, суверенності й об'єднання нації.

Одним із ключових аспектів націєтворення Г. Хоткевич вважав мову, зауважуючи, що «мова — то є велика сила, бо то душа народу. Візьмеш мову — візьмеш і душу», а оскільки українці, зважаючи на історичні колізії 250-річної давності, «знехтували своєю мовою, то і силу свою стеряли» [10, 3].

Вихід із такої ситуації письменник бачив у поверненні до національних джерел, у ментальному самозаглибленні української нації, в релігійному світовідчутті (повість «Авірон», нариси «Маленькі образки великої справи», «Голодовка» та інші твори). У статті «Хто ми і чого нам треба» саме це й становить підґрунтя поради Г. Хоткевича своєму читачеві: «Всюди й завше, де б ти не пішов, де б не став ногою, не бійся говорити, що ти українець, і мова твоя — українська. Будемо самі себе шанувати, то й світ нас пошанує» [10, 5–6].

Висновки та перспективи дослідження.

Отже, національні питання у публіцистиці Г. Хоткевича були

одними із «найважливіших, найбільючіших питань для українського народу» [12, 1]. Вони хвилювали митця протягом усього життя, а особливого загострення набули у період революцій та війн (1905-1917 роки), коли публіцист прагнув особисто збагнути всі примхи долі свого народу та відшукати первинні джерела відродження української людини. Наскрізним у світоглядній публіцистиці Г. Хоткевича став концепт, який, на переконання автора, певним чином повинен був сформувати простір для національного руху не лише в XVII–XVIII, але й на початку XX століття, коли жив публіцист: Україна здатна на самостійний історичний розвиток без сторонньої підтримки.

Ця концепція органічно вписувалася в загальний контекст розробки національних питань М. Драгомановим («Чудацькі думки про українську національну справу»), М. Грушевським («Хто такі українці і чого вони хочуть»), В. Липинським («Листи до братів-хліборобів») та іншими публіцистами, які відстоювали думку про відродження незалежної Української держави в її найкращих демократичних та гуманістичних традиціях. У цьому контексті, вважаємо, кожна окрема розвідка Г. Хоткевича, присвячена національним питанням, повинна бути проаналізована більш глибоко та всебічно.

Література:

1. Коломієць О. Гнат Хоткевич. Харків : Фоліо, 2019. 121 с.
2. Ле Гофф Ж. Средневековой мир воображаемого. Москва : Прогресс, 2001. 440 с.
3. Лозко Г. Українське народознавство. Київ : Зодіак-ЕКО, 1995. 367 с.
4. Мацічкова О. Різnobічність творчої ідентичності Гната Хоткевича — українського полімата. URL: <https://eprints.oa.edu>.

- ua/7902/1/12.pdf (дата звернення: 30.10.2021).
5. Погребенник Ф. Повість «Авірон» Гната Хоткевича. Українське слово : хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : У 4 кн. / Упор. В. Яременко, Є. Федоренко. Київ, Рось. Кн. 2. 1995.
  6. Приходько І. Гнат Хоткевич (1877–1942). Українські класики без фальсифікацій. Харків : Світ дитинства, 1997.
  7. Різниченко О. Гнат Хоткевич. Соборна душа від Харкова до Гуцульщини. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/7/153382/> (дата звернення: 30.10.2021).
  8. Струтинська Н., Саполькіна А. Гнат Хоткевич. Відзеркалення особистості на сторінках архіву (до 100-річчя від дня народження та 70-річчя від дня смерті). URL: <http://tmf-museum.kiev.ua/ua/1/public/khot.html> (дата звернення: 30.10.2021).
  9. Хайдеггер М. Время и бытие. Москва : Эстетика, 1993. 447 с.
  10. Хоткевич Г. Два гетьмани. Київ : Дніпро, 1991. 107 с.
  11. Хоткевич Г. Умови з'єднання України з Московщиною в 1654 році. Харків, 1917. 47 с.
  12. Хоткевич Г. Хто ми і чого нам треба : Стаття. Уривок. Автограф. ЦДДА України м. Львова. Львів. Ф. 688. Оп. 1. Справа 93. 15 ар.
  13. Шумило Н. Гнат Хоткевич: еволюція художнього пошуку. *Дивослово*. 2003. № 11. С. 11–17.

УДК: 821.161.2 Хоткевич
DOI: <https://doi.org/10.18524/2308-3255.2021.27.251415>

**Вопросы геополитики и национальной идеи
в публицистике Гната Хоткевича
(по материалам диалогии «Два гетмана»)**

Оксана Лаврик,

канд. филол. наук, доцент,
доцент кафедры периодической прессы и медиаредактирования
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
e-mail: oksana_lavryk@ukr.net

В статье предпринята попытка очертить вопросы геополитики и национальной идеи в публицистической диалогии Г. Хоткевича «Два гетмана». Доказано, что образы Богдана Хмельницкого и Ивана Мазепы интересовали автора, прежде всего, как носители определенного собрания индивидуально-психологических и индивидуально-национальных черт. Неудачи украинского государства Г. Хоткевич видел в отсутствии в украинстве внутреннего стержня (стабильного моноэтнического сознания), что обусловило появление комплекса неполноценности и наложило роковой отпечаток на судьбоносные поступки не только Б. Хмельницкого и И. Мазепы, но и многих их преемников.

Именно в отсутствии национальной устойчивости Г. Хоткевич видел главную причину внутренних противоречий украинцев, нереализованность их национальной идеи, безгосударственное существование украинского народа.

Сквозным в мировоззренческой публицистике Г. Хоткевича стал концепт, который, по убеждению автора, должен был формировать пространство для национального движения начала XX века: Украина способна на самостоятельное историческое развитие без посторонней поддержки.

Ключевые слова: национальная идея, геополитика, национальный характер, нациетворческий концепт.

**Questions of geopolitics and national ideas
in the journalism of Hnat Khotkevich
(for the materials of the dilogy «Two hetmans»)**

Oksana Lavryk,

PhD (Philology), Docent,

Associate Professor of the Periodical Press and Media Editing Chair

Odesa I. I. Mechnikov National University

e-mail: oksana_lavryk@ukr.net

The article attempts to outline the issues of geopolitics and the national idea in the journalistic dilogy of H. Khotkevich «Two hetmans». It is proved that the images of Bohdan Khmelnytsky and Ivan Mazepa interested the author, first of all, as carriers of a certain amount of individual psychological and individual national traits.

H. Khotkevich saw the failures of the Ukrainian state in the absence of an internal core (stable mono-ethnic consciousness) in Ukrainians, which led to the emergence of an inferiority complex and left a fatal imprint on the fateful actions of not only B. Khmelnytsky and I. Mazepa, but also many of their successors.

It was precisely in the absence of national stability that H. Khotkevich saw the main reason for the internal contradictions of Ukrainians, the lack of realization of their national idea, the stateless existence of the Ukrainian people.

A characteristic feature of the dilogy was H. Khotkevych's attempt to trace the inner path of the main characters to their awareness of geopolitics and the national idea as a guarantee of the Ukrainian nation and its desire to move to the highest stage of its development.

H. Khotkevych first described the history of his people and the process of formation of the Ukrainian national character through relations with historically and culturally closest neighbors — Poles and Russians — as a deep psychological drama.

The concept that, according to the author's conviction, was supposed to form a space for the national movement of the early 20th century: Ukraine is capable of independent historical development without outside support, has become a cross-cutting concept in H. Khotkevich's worldview journalism.

Keywords: national idea, geopolitics, national character, nation-creative concept.

References:

1. Kolomiets, O. (2019) Hnat Khotkevych [Hnat Khotkevych]. Kharkiv [In Ukrainian].
2. Le Hoff Zh. (2001) Srednevekovoi myr voobrazhaemoho [The medieval world of the imaginary]. Moscow [In Russian].
3. Lozko, H. (1995) Ukrainske narodoznavstvo [Ukrainian ethnography]. Kyiv. 1995 [In Ukrainian].
4. Matsichkova, O. (2021) Riznobichnist tvorchoi identychnosti Hnata Khotkevycha — ukrainskoho polimata. [Versatility of the creative identity of Hnat Khotkevych — Ukrainian polimat]. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/7902/1/12.pdf> (accessed 30.10.2021) [In Ukrainian].
5. Pohrebennyk, F. (1995) Povist «Aviron» Hnata Khotkevycha. Ukrainske slovo : khrestomatiia ukrainskoi literatury ta literaturnoi krytyky XX st. [The story «Aviron» by Hnat Khotkevych. Ukrainian word: a textbook of Ukrainian literature and literary criticism of the XX century] : u 4 kn. Kyiv. Vol. 2 [In Ukrainian].
6. Prykhodko, I. (1997) Hnat Khotkevych (1877–1942). Ukrainski klasyky bez falsyfikatsii. [Hnat Khotkevych (1877–1942). Ukrainian classics without falsifications]. Kharkiv [In Ukrainian].
7. Riznychenko, O. (2021) Hnat Khotkevych. Soborna dusha vid Kharkova do Hutsulshchyny [Hnat Khotkevych. Cathedral soul from Kharkiv to Hutsul region]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/7/153382/> (accessed: 30.10.2021) [In Ukrainian].
8. Strutynska, N., Sapolkina, A. (2021) Hnat Khotkevych. Vidzerkalennia osobystosti na storinkakh arkhivu (do 100-ricchya vid dnia narodzhennia ta 70-ricchya vid dnia smerti) [Hnat Khotkevych. Reflection of personality

- on the pages of the archive (to the 100th anniversary of birth and 70th anniversary of death)]. URL: <http://tmf-museum.kiev.ua/ua/1/public/khot.html> (accessed: 30.10.2021) [In Ukrainian].
9. Khaidehher, M. (1993) *Vremia i butie* [Time and being]. Moscow [In Russian].
  10. Khotkevych, H. (2021) *Dva hetmany* [Two hetmans]. Kyiv [In Ukrainian].
  11. Khotkevych, H. (1917) *Umovy ziednannia Ukrainy z Moskovshchynoiu v 1654 rotsi* [Conditions of unification of Ukraine with the Moscow region in 1654]. Kharkiv [In Ukrainian].
  12. Khotkevych, H. *Khto my i choho nam treba: Stattia. Uryvok. Avtohrad* [Who we are and what we need : Article. Passage. Autograph]. CDIA of Ukraine. Lviv. F. 688. Op. 1. Case 93 [In Ukrainian].
  13. Shumylo, N. (2003) *Hnat Khotkevych: evoliutsiia khudozhnoho poshuku* [Hnat Khotkevych: the evolution of artistic search]. *Divoslovo*. Vol. 11. pp. 11–17 [In Ukrainian].